

Лебедина зграя. Зелені млини

КУПИТИ

Про книгу

Василь Земляк пише про знайомі, на перший погляд, реалії: українське село 1920 - 1940-х, революція, руйнування шляхетських садиб, перші комуни, колгоспи, Друга світова. Однак усе подано в якійсь геть незвичній перспективі.

Старенький Вавилон на Побужжі, селяни, які викопують під грушею колекцію старовинної зброї, місцевий філософ, який читає Платона й розповідає про таврів і скіфів, гойдалка, побудована агентом з продажу швейних машинок «Зінгер», щоб видати доньок заміж, цап Фабіян, що стає задом до розстрільної бригади - все це сплітається у химерний роман на тлі чорторию великої історії.

неканонічний канон:

● **ВАСИЛЬ ЗЕМЛЯК.**

Лебедина згряя. Зелені Млини

● **ВАСИЛЬ ЗЕМЛЯК.**

Лебедина зграя. Зелені Млини

віхрла

Київ · 2023

УДК 821.161.2-311.6
3-53

Земляк Василь

Лебедина згряя. Зелені Млини: романи / Василь Земляк; упоряд. і передм. Віри Агеєвої. — Київ: Віхола, 2023. — 736 с. — (Серія «Неканонічний канон»).

ISBN 978-617-8257-64-4

Василь Земляк пише про знайомі, на перший погляд, реалії: українське село 1920–1940-х, революція, руйнування шляхетських садиб, перші комуни, колгоспи, Друга світова... Однак усе подано в геть незвичній перспективі.

Старенький Вавилон на Побужжі, селяни, які викопують під грушею колекцію старовинної зброї, місцевий філософ, який читає Платона й розповідає про таврів і скіфів, гойдалка, побудована агентом з продажу швейних машинок «Зінґер», щоб видати доньок заміж, цап Фабіян, що стає задом до розстрільної бригади — все це сплітається в химерний роман на тлі чорторию великої історії.

Текст звірено за виданням:

Земляк В. Твори в 4 т. Т.3. Лебедина згряя. Зелені Млини. — К.: Дніпро, 1984.

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

ISBN 978-617-8257-64-4

© Віра Агеєва, упорядкування, передмова, 2023

© Володимир Гавриш, обкладинка, 2023

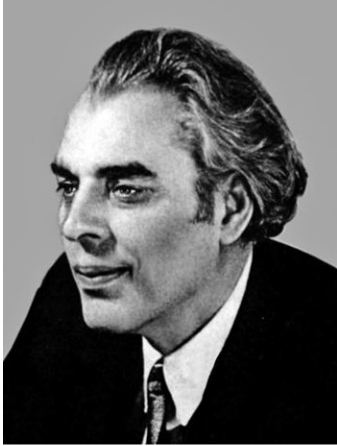
© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2023

неканонічний канон:

Коли міркуєш про канон української літератури, у пам'яті спливають лише кілька прізвищ зі шкільної програми — Шевченко, Франко, Нечуй-Левицький... Хоча насправді цей перелік значно ширший та різноманітніший.

Перед вами серія «Неканонічний канон», за допомогою якої ми хочемо поговорити про всіх тих, кого не знали, чиї тексти ми читали, не розуміючи контексту тогочасної реальності. Перед вами серія, покликана перевідкрити знайомих незнайомців. У ній ви знайдете цілий спектр українських авторів та їхніх творів — від Підмогильного і Багряного до Хвильового та Йогансена, від вишуканого інтелектуального роману до динамічного пригодницького, від новаторської урбаністичної прози до психологічних текстів.

Кожен текст супроводжується ключами для прочитання від українських літературознавців. Вони розкажуть, на що варто звернути увагу, і допоможуть подивитися на твори українських класиків по-новому.

Цап Фабіян і філософ, або Міфологія українського Вавилону

Не буде перебільшенням сказати, що опублікована 1971 року «Лебедина зграя» Василя Земляка означила остаточний розрив з радянським соцреалізмом і якийсь новий, цілковито оригінальний, тип романного письма. Звісно, одна ластівка весни не робить, але тоді з'явилося кілька блискучих текстів, які критики назвали химерною прозою. Саме ці автори (окрім Василя Земляка, ще Валерій Шевчук, Євген Гуцало, Володимир Дрозд) запропонували стильову альтернативу, зосередилися на формі, на експериментах з оповідними структурами, багато в чому суголосних з тодішніми постмодерністськими шуканнями. Йдеться про відхід від орієнтації на життєподібність, інтертекстуальність, цитатність, мовні ігри з численними претекстами. Завважу, що сам термін «химерний роман» запропонував ще 1958 року Олександр Ільченко, означивши так свій твір під назвою «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця»; спроби вирватися з прокрустового ложа нестерпуче «життєподібного» соціалістичного реалізму українські письменники робили за кожної сприятливої нагоди.

На перший погляд, Василь Земляк у діалогії «Лебедина зграя» і «Зелені Млини» пише про знайомі вже реалії, якими наша література переймалася й раніш. Українське село двадцятих-сорокових, революція, руйнування шляхетських садиб, перші комуни, колгоспи, Друга світова... Така от розлога історична епопея, — однак же все постає в якійсь геть незвичній перспективі, оптика сфокусована цілковито інакше, аніж досі.

Зміна точки зору — один з найважливіших секретів самобутності Землякових романів, так само, як і вишукана, софістикована іронія.

Він обирає позицію безстороннього, дистанційованого від подій літописця, раз у раз покликаючись на древніх. Отой знаменитий зачин про «наш старенький, многогрішний, та в чомусь, проте,

і немеркнучий Вавилон» на Побужжі одразу вводить розмову про комуна й колективізацію в непорівнянно ширший контекст великої історії. Хоча українське село, «окрім назви, запозиченої з Дворіччя, не має нічого спільного з Вавилоном месопотамським», топонім таки зобов'язує. Тож і комуна у Вавилоні не прижилася, хоча в сусідніх Семиводах мрійники й невдатливі злидарі спробували втілити красиву утопічну ідею, лише ще раз довівши її неспроможність. Комуна нікого не нагодувала хлібом, вона животіє на межі банкрутства, а сподівання її очільника на підтримку «голландських комуністів», котрі допоможуть варити сир, засвідчують хіба схильність до ілюзорних мрій. Комуна — це окремий, посталий із забаганки організаторів світ, незакорінений і безґрунтовний, — не випадково ж зачинатель її приїхав аж із Москви. Тоді як вавилоняни певні своєї багатовікової історії, своїх міфів і родоводів. Та, власне, й аванґардистські претензії комунарів зректися старого гріховного світу і почати будувати нову дійсність із чистої сторінки також неспроможні, найперш, може, в сенсі культурної переємності. Семиводівська комуна розташувалася в шляхетському палаці Родзінських, інтер'єри тут викликали радше захоплення, аніж обридження знищеним і затаврованим минулим: мешкання ватажка комуни — «то була інкрустована кімната на другому поверсі, з венеціанським вікном у сад, на паркове озеро, та з балконом у двір, з якого видно на горі село». На це озеро й прилітає щовесни лебедина зграя, додаючи ландшафту ще більшої романтичної принададності й краси.

Причому історію Василь Земляк намагається оречевлювати.

Вавилон справджує свою назву ще й тому, що тут змішалися культури, народи, релігії й звичаї.

Не біблійне стовпотворіння, але щось до того близьке. У селі мирно співіснують католики й православні, українці й лемки, про босих кармелітів нагадує прізвище сільрадівського виконавця, а про польську присутність — прегарні й трохи екзотичні жіночі імена. А ще тут є свій філософ, продовжувач усної сократівської традиції; до його порад не завжди шанобливо дослухаються, але й чашу з цикутою не пропонують. Культурний спадок здебільш матеріалізований

у предметах, для сільського побуту ніби й не конечних, але саме вони надають усьому, що відбувається, особливого колориту й значення.

Оповідач-підліток (тут часто вводиться й так звана зміна свідомости персонажа, коли Валах коментує свою розповідь уже з позиції дорослого й досвідченого) найбільше пишається тим, що його батько має кларнет, без якого не обходиться жодна важлива подія. Філософ Фабіян (за посвідкою він Левко Хоробрий, а унікальне прізвисько отримав від свого цапа, істоти, також наділеної розумом) читає діалоги Платона й Міцкевичевого «Пана Тадеуша», здобувши коштовні книжки з бібліотеки розграбованого в революцію палацу. Високий статус означає також золотими окулярами, хоча хата його доволі нужденна й занедбана. А от співуче ліщинове крісло-гойдалку, на взірєць побаченого колись у пана Родзінського, Фабіян виготовив власними руками. Найкоштовнішу вітцівщину отримали брати Соколюки, однак мали з нею лише велику халепу. Мати на смертному одрі сказала, що батько сховав під грушею скарб, і хлопці відкопали колекцію старовинної зброї шляхтичів Родзінських: «Мечі у срібних піхвах, турецькі криві шаблі, козацькі мушкети, мідний бунчук із рештками чорного хвоста, гетьманська булава, срібне стремено і сталєва сітчаста кольчуга з якогось довговидого князя». Потому мусили довго виправдовуватися перед невблаганним начальником міліції Пилипом Македонським, а безцінні знахідки забрали музейники. Однак же ніхто не міг звідтоді позбавити і Лук'яна з Даньком, і їхніх односельчан гордого відчуття дотичности до героїчної історії битв і перемог.

Ймовірно, навіть химерні Фабіянові розповіді про вищезлих предків, напівміфічних таврів і скіфів, після епізоду зі скарбом набули для вавилонян більшої достовірности. Зрештою, багатьом з них невдовзі судилися свої двобої, тільки що вже із сучаснішою зброєю в руках. Історична назва додає маєстату, тож навіть знаменита німецька фірма «Зінґер» подбала, аби мати тут свого агента з розповсюдження швейних машинок. І хоча жодної з них пронириливий співробітник так землякам і не продав, зате ж став автором найпопулярнішого винаходу — гойдалки над урвищем. Маючи багато доньок-красунь, хотів прилаштувати їх навіть і без посагу. На зінґерівській гойдалці й відбуваються найважливіші епізоди романного сюжету. Тут

виколихується кохання, випробовується хоробрість і відданість, зароджуються плітки й пересуди; а ще якраз на гойдалці вчинив філософське самогубство цап Фабіян, засвідчивши тим самим вплив численних ним прослуханих знаменитих трактатів про сенс життя.

Земляковим персонажам судилося потрапити навіть не в шалений вир, а в чортотрий великої історії, коли гвалтовно рвалися всі зв'язки, розсипалися в тріски й порошок усі стіни, фундаменти й наріжні камені. Ні комуну, ні колгосп люди прийняти не хочуть; їхній зв'язок із землею аж ніяк не лише економічний чи господарський. За поле судяться й навіки розсварюються, проливають кров і переступають найсуворіші етичні заборони. Коли у висліді революції вавилонянам нарізали наділи, вони повірили у можливість змінити свій статус і долю, бо завжди були певними, що тільки праця біля землі давала надію на гідне життя. Братам Соколюкам дістався у власність шматок неродючих, усім вітрам відкритих Абіссінських горбів, і зусиль він вимагав сливе нелюдських, тяжкого щоденного гарування до сьомого поту. Ці епізоди розорювання цілини «до рудої глини» у романі десь змушують згадати трагічні сторінки Василя Стефаника: «Одинокий орач на горбах здавався маленьким і впертим, скидався на вічного польовика. Його віз стояв під горою, націлений дишлом у мокре небо, наче ще мав там якусь надію. Коли ж починалася мжичка, холодна й сікуча о цій порі, орач напинав на голову мішечка ворком і тоді зовсім зливався з рудою землею, так наче нікого й не було за плугом, наче коні самі орали те безплідне поле — самі, без нікого...».

Тож коли виявилось, що влада вимагає ту дослівно пальцями перетерту по грудочці нивку усупільнити, відмовитися від кривавиці, Данько Соколюк та його найзаповзятливіші односельчани беруться за зброю.

Трагікомічний вавилонський йорданський бунт — одна з найпронизливіших сцен «Лебединої зграї».

Тут брат підняв руку на брата, тут приречених ставлять на хрест і виносять їм смертний вирок. Це було відкрите протистояння, у якому кожен обстоював власні уявлення про майбутнє.

Здавалося б, трафаретний для радянської літератури класовий конфлікт куркулів як уособлення зла й злидарів із їхньою ненавистю

жадобою справедливости. Однак же під пером Василя Земляка йорданська звада набуває інших масштабів, бо Вавилон таки має свої традиції і свої прадавні уявлення про святість, переступ і страх Божий. Це заможний Скоромний із дорослими синами стає перед дулами гвинтівок і обрізів, захищаючи ватажка бідняків; бо треба домовитися мирно, порозумітися, не брати чорного гріха на душу. Скоромні були колись у «грізній сотні» Івана Богуна, тож уявлення про козацьку честь передавалося в поколіннях. Самохіть стає поруч із засудженими й філософ Фабіян, бо не хоче пережити такого сорому для рідного Вавилону. А далі вже у справу втрутилися жінки, кинувшись рятувати чоловіків, братів і синів. На голови заколотників полилася кутя з принесених для освячення горщиків — і те, що видавалося героїзмом та хоробрістю, враз обернулося посміховиськом. Як і завжди, блискуче зіграв свою роль мудрий цап, таки гідний нащадок химерних персонажів наших барокових інтермедій. (Вплив барокової поетики у діалогії дуже потужний, причому автор сам віддає данину літописцям, іноді навіть цитуючи їх.) «Коли Джура зав'язував очі Фабіянові, трагічну тишу ставу похитнув чийсь безжурний сміх. До цього спричинився цап, що залишив поміст і підійшов до хреста, якого йому страшенно кортіло спробувати язиком. Все ж він не зробив цього, лише став поруч із Фабіяном, але припустився при цьому одної жахливої безтактності: він став задом до стрільців, і гадки не маючи, що зневажив цим їх бойовий дух. Уся серйозність ситуації зникла одразу, одні реготали із цапиної витівки, інші ж — віддаючи належне його хоробрості. Джура знову опинився перед дилемою: зав'язувати цапові очі чи не робити цього, — він рішуче не годився на ватажка. Навіть у порівнянні з цапом вигляд мав жалюгідний». (Нащадок відважної й шляхетної тварини згодом стане жертвою окупантів: гітлерівський офіцер заборонить філософові ходити з цапом селом, вважаючи, що тим самим відбирає у Вавилону щось дуже значуще.)

Отож горезвісна радянська «класова ненависть» принаймні у Земляковому Вавилоні не аж так визначає хід подій, бо є вартості більш глибинні й сутнісні.

Біблійні алюзії у цьому йорданському епізоді акцентують мотиви жертвовності, братовбивства, гріха й покути, суду праведного

й несправедного. Лаштунки дійства небуденні, червона барва палає, як вогненні літери, що попереджають про катастрофу:

«Бунт мав початися на йордань біля велетенського хреста, напередодні вирубаного з льодовиська й щедро политого червоним буряковим квасом, настоящим у кадубцях схильними до містики вавилонськими бабусями. Ті явно переборщили, і кривавий велет палав при місяці, наче на безголов'я, а що вже вдень, то він зможе засліпити навіть невіруючих. Хрест лежав під охороною цілого воїнства христиків, теж висічених із льоду, він справді скидався на щось біблійне, і вавилонські собаки були принаджені сюди його кров'ю, пролитою за рід людський». Хоча найстрашнішого вдалося уникнути, але апокаліптичність часу, у який випало жити, вавилоняни таки відчують.

Поразка бунту означала остаточний неворот до звичних старих порядків, перетин якоїсь загрозливої межі, що розділяла історичні епохи, і до нових правил співіснування всі мусили так чи так прилаштовуватися. Генієм пристосування у «Лебединій зграї» та «Зелених Млинах» постає Явтушок Голий — уособлення селянської життєстійкості, чи не найперш уґрунтованої в тому, що сливе щороку його родина збільшувалася, до того ж народжувалися хлопчики, з якими батько колись збирався гори звернути й запанувати над Вавилоном. Ці мрії скрашували Явтушкове доволі злиденне існування, але й ускладнювали для нього вибір, бо сягнути хоч якихось статків і дорівнятися до сильних світу сього все не вдавалося, а зрікатися гордих мрій страшенно не хотілося. Метушливе сновигання між двох сил ледь не стало для цього героя фатальним: на йорданський став він прийшов з обрізом, але тільки метався між ворожими таборами, отримуючи стусани зусібіч. Екзистенційна роздвоєність дрібненького і тілом, а десть і душею вавилонянина була очевидною для всіх, тим більш, що святами він її втілював у буквальному сенсі слова. «Щонеділі зодягав сорочку-вишиванку, поверх неї чорну касторову камізельку — єдине, що дісталось йому свого часу з панського гардероба, бриля для себе виплітав власноручно й отак розфранчений зранку ставав при воринах та міг непорушно стовбичити там, доки вважав се доцільним, вдаючи із себе бозна-якого хазяїна. Тим часом

штани мав останньої ветхості, ноги були потріскані й вічно червоні, як у підвареного рачка, — все те старанно приховувалося за воринами, зате свою верхню частину міг демонструвати скільки завгодно».

З остогидлих латок вибратися все не вдавалося, старосвітська селянська заскорузлість не сприяла реалістичним оцінкам мінливих обставин, а на всі загрозливі виклики Голий реагував однаково, сподіваючися втекти від біди, пересидіти її деінде. Такий собі майже досконалий ескапіст, пародія на мандрівних шукачів істини, проте пародія ця незрідка сумовита й здебільшого співчутлива. Явтушок спромігся тихцем утекти з потяга, яким вавилонян вивозили на Соловки, бо туга за домівкою виявилася непереборною. Спробував утекти й від колективізації: затія бачилася йому такою безглуздою, що у тривкість спільного господарювання просто не вірив. Сховався не аж так далеко, однак же відкрився йому зовсім інший світ. За тридцять п'ять кілометрів од гордого Вавилоня були Зелені Млини, і принаймні дітям усе там видавалося дивовижним, бо колись примандрували на Побужжя лемки і впродовж століть зберегли і говірку, й триб життя, і звичаї.

Наголошення екзотичності, виокремленості нетутешньої громади, найімовірніше, має ще й автобіографічне пояснення.

Псевдонім Василь Земляк узяв собі Вацлав Вацек, котрий походив із чеської родини. Його дитинство і пройшло переважно у селі Миколаївці на Вінниччині, де сім'я зберігала зв'язки з традиціями далекої батьківщини. Цей досвід і став десь складовою міфології неповторних, мальовничих Зелених Млинів (до речі, млин там насправді був старий і чорний), історії спільноти, яка змогла успішно протистояти всім асиміляційним впливам і цупко трималася свого, рідного. Для українських шістдесятих акцент неймовірно актуальний, адже ґрунтянство, закоріненість, непіддатливість чужинецькому гвалтовному тиску так чи так наголошувалися чи не в усіх провідних майстрів покоління.

Явтушкові сподівання перехитрити всемогутню владу й сховатися від шалених вітрів історії виявилися, звичайно ж, наївними. У Зелених Млинах його таки арештували, з дороги на заслання вавилонянин утік, а що невдовзі вийшло «роз'яснення про середняка», то нашого героя

кінець кінцем урятували його ветхі й латані-перелатані штани. Перша частина діалогії і завершується поверненням до рідного села, бо, як сказала Явтушкова дружина Пріся, у Вавилоні й «вороги свої, а не чужі».

Однак же, як і комуни, колгоспи не нагодували працьовитих селян:

Василь Земляк дає картини жорстокого, виснажливого голоду тридцять третього року.

Тема ця зоставалася табуйованою аж до розпаду Радянського Союзу, тож можна тільки дивуватися, як ризиковані епізоди пропустила цензура; ймовірно, недремним фахівцям не вистачило вміння відчитувати й інтерпретувати складну та вигадливу поетику умовности. Утім залишилося в тексті навіть зовсім уже крамольне Явтушкове пророцтво після того, як односельчан спровадили на Соловки: «Нічого, куркульню вивезли, врятували, а ви тут колись подохнете з голоду». Пронизливий мікросюжет роману — ота кварта молока для багатодітних сусідів: Явтушок щоранку приходив до Балахів, брав ущерть налиту посудину, відпивав ковток, щоб не розхлюпалося, і йшов додому. Але коли одного разу він спіткнувся й розлив рятівний напій, приходити стала Пріся. Вона все до краплі відносила діткам, а її чоловік без того ковтка зовсім охляв і знемічнів. Ось ще одна замальовка, тепер уже із Зелених Млинів: «Щовечора мені доводиться забирати з череди корову, дідову Квасолю, не корову, власне, лише живий спогад про неї, клуби видимаються зі шкіри так, що хоч відра вішай, як на коромислі, роги також окам'яніли зовсім і скидалися на два змертвілі відростки з білої голови, загалом ще досить бадьорої; вим'я ж від довголітнього ношення молока стало так близько до землі, що могло вільно вмиватися у росах навіть у малотрав'я. Обов'язок супроводжувати таку істоту через усі Зелені Млини був не з веселих, до того ж Квасоля раз по раз зупинялася перепочивати, і тоді зрушити її з місця майже неможливо, а бити таку великомученицю вважалося за глум не лише в індусів, а й у лемків». Виголодніла Квасоля — один з найвимовніших символів катастрофи тридцять третього року. Знаменитий своїми пшеницями, медами та яблуками край обернувся страхітливою чорною пусткою.

Розпаношення танатоса не вбиває остаточно вітальних сил, і розповіді про рятувальні місії вавилонян та лемків не можуть не захоплювати. У Зелених Млинах почали орудувати якісь таємничі злодії. Вони крали корів і волів, а що один з них був колгоспним комірником, то оприбутковували те м'ясо й віддавали у шкільну їдальню, бо нестерпно стало щодня бачити голодні дитячі очі. Зеленомлинські робінгуди поклялися, що самі того м'яса ні шматочка не скуштують, тож коли справа й викриється, матимуть принаймні таке виправдання. А ще шкури повертали своїм жертвам, додаючи написані дітьми листи-подяки. (А через десять років лемки й вавилоняни зважилися на ще одну рятівну акцію: за сприяння поліції вивезли й переховали всіх приречених до розстрілу єврейських дітей. Так став названим батьком навіть філософ Фабіян, замешкали внуки у хатинах стареньких самотніх вавилонських бабусь. Окупанти щось запідозрили і привезли фотографа з єврейського гетто знімати панораму села. Зема пізнав багатьох дітей, пізнав і свого сина, який тепер носив прізвище Хоробрий і звався Юрасем, а потім зітер усі ті зображення, залишивши безлюдний ландшафт.)

Василь Земляк розповідає про темні часи, про найжахливіші десятиліття у нашій новітній історії, коли на роздоріжжях епохи, як писав Максим Рильський, «три сили стрілися ворожі — ненависть, голод і любов». І любов таки виявилася здатною протистояти злу; ба більше, коли влада, соціум остаточно дегуманізувалися, вибір добра ставав приватною справою кожного.

«Лебедина зграя» та «Зелені Млини» — це ще й любовні романи; ерос тут повсякчас торжествує, його сила всепереможна, мабуть, іще й тому, що для вавилонського жіноцтва любити — означає захищати й рятувати.

Найочевидніше це виявляється під час злополучної йорданської звади. От-от прогримлять фатальні залпи. Серед жертв — вагітна Мальва Кожушна, і хоча філософ застерігає, що римське право забороняє таке звірство, але ватажок бунтарів відповідає, що то Рим, а це Вавилон. Ось тоді й пролунало: «Жінки, холера б вас узяла! Рятуйте чоловіків! За мною!». Це закликала Даринка, сирота-чередниця, наймичка, вихована батьком, звична покладатися лише на

себе. В хід пішли льодяні хрестики, макітри, горщики, і дехто, як-от Явтушок, уже більше боявся гніву своєї Прісі, ніж ворожого нападу.

Історії кохання нам розповідають романтичні й трагічні, сумовиті й жорстокі, зворушливі й трохи чудернацькі. Починалися вони здебільшого на Зінгерівській гойдалці, неперевершеному винаході Орфея Кожушного. Там виколихала свою любов і Мальва, обравши старшого за неї Андріяна Валаха, котрий багато мандрував по світах і не надто зважав на сільські пересуди. Заздрячи їхній красивій любові, сусіди вважали, що то так змінює людину Європа, не вміючи скласти ціну таки ж вавилонському диву. Андріян копав криниці, підземний холод і спричинив смертельні сухоти, а Мальва подалася в комуну, де й зустрілася з поетом і сироваром Володею Яворським. Цю історію оздоблено всіма належними атрибутами лицарського служіння: обраниці присвячуються вірші, проводити Мальву Володя їде із шаблею при боці, однак зброя та не зарадила проти ворожого пострілу. Комунівського поета тяжко поранили, жінка самовіддано пробує його врятувати, але смерть годі було відвернути. І на йорданський хрест Мальва сходить, виношуючи Володиного сина.

У «Зелених Млинах» історія великої любови натомість змальовується в пантеїстичних тонах, тут люди й мурахи представлені чи не рівнорядними мешканцями тої самої спільної для всіх планети. Відпочиваючи в обід по тяжкій польовій роботі, жінки-буряківниці не знали, що вони мимоволі захопили чужу територію, бо між шовковицями якраз проходили воєнні шляхи, якими рухалися колони ворожих мурашиних армій. Мурахи напали на непроханих гостей — і спричинили неймовірні події: агроном, який об'їжджав плантації, побачив Паню Властовенко й ще одинадцять жінок «у костюмах Єви — метаються, бігають, витрушуючи розпатлані коси і одяг», «заводійкою була чи не Раїна, Журба упізнав її по вив'язці на голові, вона іще з котроюсь молодійкою намагалися піймати Паню і показати її агрономові у всій нагій красі. Справжній сороміцький театр із білими тілами за лаштунками жита, причину ж лицедійства агроном ніяк не міг збагнути». Врешті, згодом він почав сумніватися, чи не привиділося йому те все у голодному маренні... А жертвою великої любови став мурашиний цар Мина, котрий закохався у Паню Властовенко і був за те покараний одноплемінниками... Доля

мурашиного царя Мини в чомусь подібна і до людських трагедій, назагал Василь Земляк кохається у таких аналогіях із тваринним, рослинним світом, він шукає якихось універсальних законів світотвору, певніших і ґрунтовніших за ті, що продиктовані злобою дня чи тим більш пропагандистськими потребами.

Історія Вавилону трохи стилізована, читачам пропонують такий великий, добре розроблений міф, тут важать ієрархії, успадкування, апеляції до попередніх переказів і уявлень, до першопочатків.

Ця поетика погано надається для зображення українського села часів Другої світової. Так, «Вавилон ранньої осені 1941 року, напевне, мало чим відрізнявся од Вавилону осені 1241 року, коли тут зупинився ординський хан, що вів свою орду на Європу». Тепер варвари прийшли не зі Сходу, а із Заходу, але так само запрагли зрівняти із землею поселення зі славетною назвою. Зруйнувати Вавилон — таки неабияка спокуса і гордість для завойовника. Автор показує воєнну дійсність зсередини, у сприйманні вавилонського люду. Знов же пише про те, що добре знає із власного досвіду. В роки Другої світової виконував ризиковані завдання у складі диверсійної групи на окупованій території, воював у партизанському загоні. Жертвами гітлерівського терору ставали винні й безневинні, озброєні підпільники й мирне населення. Вавилон укотре за багато століть сплячуть, але люди вперто тримаються своїх льохів і згарищ.

У фіналі діалогії автор обіцяє читачам продовжити історію Вавилону, розповівши про Веселі Боковеньки й про відродження спаленого села. Це зобов'язання зосталося невиконаним, письменник пішов з життя лише через рік після публікації «Зелених Млинів». А його Вавилон став знаменитим ще і як місце дії одного з українських кіношедеврів. Фільм «Вавилон ХХ» зібрав зірковий акторський склад (Іван Миколайчук, Любов Поліщук, Костянтин Степанков, Борислав Брондуков, Анатолій Хостікоєв) і здобув престижні нагороди.

«Лебедина зграя» і «Зелені Млини» належать до тих нечисленних романів пізньорадянської доби, котрі зостаються в каноні класики, даючи нам своєрідну, вибагливу візію пореволюційного часу. Василь Земляк, як і, скажімо, Валерій Шевчук, зумів утекти зі своєї сучасності, звернувшись до спадщини вітчизняного бароко

і запропонувавши власну міфологію українського немеркнучого й вічного Вавилону, села, яке перетривало всіх загарбників і непроханих зайд, раз у раз підіймалося з руїн і пожарищ, заново плекало свої сади й засівало пшеницями родючі чорноземи.

Віра Агеєва

Лебедина згряя

Роман

Наш старенький, многогрішний, та в чомусь, проте, і немеркнучий Вавилон, що, окрім назви, запозиченої з Дворіччя, не має нічого спільного з Вавилоном месопотамським, стоїть, як і стояв здавен, над річкою Чебрецем, маловідомою притокою Південного Бугу, майже нечутною в повінь та хлюпотливо-тривожною в сушу. На високій береговині все літо синьо та сумно цвіте чебрець, найменша квітка з-поміж квіток, від чого й названо річку. Чебрець вабить до себе гаї — ясенів, берестові, черемхові, й сам губиться в них, однак ненадовго — зразу ж за Вавилоном вигулькує з-під старих вільх і вже вільно тече собі у не такі вже й неznані краї — до Журбова, де його перепиняють греблею, а вже звідтіля полиновим степом до Глинська, де впадає в Південний Буг і де ми з вами побуваємо неодмінно...

Уздовж того водного шляху, безнадійно заплутаного в очеретах та камінні, на кількох горбах, що немовби вічно ворогують між собою, завис Вавилон, старий та пізніший, з'єднаний водне досить-таки ветхою греблею, котру щовесни з'їдає повінь і її доводиться насипати майже заново. Цієї весни гребля вистояла чи не вперше, і на неї зіперся чималенький став, на якому щойно відсвятковано Івана Купала, а взимку, коли став скують водохресні морози, тут справляють Йордань, перетворюючи се льодове свято на щось веселе та незабутнє. Як у Польщі в старовину, тут кожен двір вважає себе «морською державою», бо ж має бодай невеличкий вихід до «моря», цілком достатній, аби поставити кладку для прання білизни й понад самою водичкою насіяти конопель. А як ті піднімаються, прагнучи будь-що обігнати сусідські, тоді один із тутешніх диваків цап Фабіян (саме ім'я вже проливає деяке світло на його особу) обирає найвищі та найнепролазніші й влаштовує там свої лігва, де не лише ховається од палючої пообідньої мушви, а й заодно може подумати на самотині про цю конопляну державу, історія якої ніби й не має виміру в часі...

Фабіянів у Вавилоні два — цап і чоловік, знаменитий тутешній трунар та мудрець, послуг якого так чи інакше декому з вавилонян не уникнути. За метрикою він Левко Хоробрий, а походженням нібито з мудреців вавилонських, хоч і не має на те якихось незаперечних доказів. Отож, за свідченням цього ревнивого знавця рідної історії, колись наш Вавилон був двоярусним городом, оточеним валами, рештки яких збереглися й донині; мав він дві вежі — північну та

південну, — на яких вдень і вночі чатувала сторожа. А в центрі Вавилону, на самім принебессі, з якого все постає в дещо іншому світлі, ніби стояв колись так званий Сонячний камінь, як у древніх інків; по тому каменю відлічували плин часу — місяці та роки, хоч як те робили — втрачено на обох континентах. Переказують безліч інших подробиць про минуле цього раннього поселення, начебто заснованого ще напівміфічними таврами, коли тих витіснили чужинці з теплих берегів Понтію й примусили шукати іншого пристановища. Фабіян не йме віри, щоб цілий народ міг зчезнути безслідно, робить припущення, що таври могли обернутися на якийсь інший народ і ще озовуться колись із небуття, — нехай, навіщо розраювати чоловіка, у загиблих народів і без того обмаль прихильників.

А тим часом Вавилон розвіяв свою колишню велич, давно не стало в нім ані веж, ані двоярусного города; на місці Сонячного каменя стоїть вискніле розп'яття з часів ордену босих кармелітів, які колись панували тут, аж доки не вигнав їх полковник Богун. Що й казати, похитнувся і збарахлів Вавилон, запропастилася кудись остання гармата, з якої ще не так і давно палили на Йордань у бік уявного ворога, хоч той визрівав усередині самого Вавилону.

Казано ж древніми про тлінність світотвору: «Час іде, а з ним усе стає зужите й нетривале». Лишень стожильний люд вавилонський, у якому здавен змішувалася кров далеких і близьких народів, залишився собою й не остудив душі своєї до рідного Вавилону, так ніби час не заподіяв йому жодної шкоди. І якщо на знаменитих глиняних ярмарках питали, звідки такі гарні коні, чи воли, чи й парубки, то відповідали на те з почуттям власної переваги: «Ми — вавилонські», — ніби й справді добродій приїхав поярмаркувати хтозна з якої давнини...

Отакий Вавилон. То спалить себе ні за що, то знову бундючно засяє цинковими дахами зі своїх горбів упереміжку з бідацькими стріхами; то заведе сірих волів із такими рогами, що ніяк не розминутися на дорозі, то зведе їх дотла і вкинеться в маленьких, тягучих монгольських коненят, на яких прийшли колись завойовники; то нараз забурує на горі цілою родиною роботящих вітряків; то, опалений вітрами таврійськими, переходить на жорна, бідує і навіть старцює стиха, але й тоді жебраків своїх тримає в чорному тілі й не пускає їх по

світу ганьбити великий народ. Котре ж непутяще, було, і визоріє на миру, то мусить мовчати, звідкіля прибилося, або ж на крайній випадок назвати Чупринки, чи Козів, чи й сам Глинськ... Що не кажіть, а робила своє причетність до Сонячного каменя й до всього іншого, чого не стало давно, але що здатне по край віку бентежити уяву гордих вавилонян.

Не знаємо достеменно, чого прагли засновники Вавилону, прибравши для свого поселення таку претензійну назву. Пройти крізь самі Ворота Бога, пронести крізь них усе краще, що мали тоді за душею?.. Можливо, й так, можливо, тим невідомим запраглося піднятися над довколишнім світом аж так високо. Тепер мимоволі згадуємо про них, коли лебедина зграя, наче самий лише дух непоборний, кигиче над нами з мороку ночі, долаючи кругосвітню втому, або ж звитяжно кричить, промірюючи провислими вервечками осіннє небо. І хоч людям прекрасне завше буде здаватися незвичним, та, як твердить тутешній філософ, у годину випробувань вони й самі чимось схожі на лебедину зграю в дорозі. Чи, бува, не отим своїм підсвідомим прагненням до якогось справді незбагненно високого, тим-то й не завше осмисленого до кінця?.. Про суть того кожному властиво мати свої виміри, ніхто, однак, не годен претендувати на доконечність чи всетривалість. За те ми й цінуємо одне одного, що про одну і ту ж річ мислимо неоднаково. На іншого і наш Вавилон може не справити враження з першого погляду, то чи слід за те відразу ж ганити байдужого чи неуважного, тим паче, що сам Вавилон від того не померкне ніскілечки. Не доскочивши ані слави, ані розкоші свого великого попередника, він усе ж стоїть, тоді як той існує лише в легендах та міфах, надмірність яких, гадаємо, очевидна для кожного.

Сонячний камінь на принебессі міг би засвідчити наближення тридцятих років цього неспокійного віку. Але почнемо з малого, можливо, тим колись відкриємо і велике. Сподіваючись довести сей життєпис до наших днів, все ж не виявлятимемо аж занадто великого поспіху, пам'ятаючи, що дерзновенний труд буває також і неспішливим, хоч кінця його прагнути будемо всією душею.

Частина перша

Розділ перший

Нібито з деяких пір ті вавилонські дівчата, що безнадійно засиджувались у дівках, знаходили собі чоловіків на гойдалці. Цей найпростіший заколисуючий винахід належить Орфею Кожушному, нині вже покійному, а колись незмінному тутешньому агентові по розповсюдженню швейних машинок «Зінгер» однойменної німецької фірми, яка по всій Європі мала своїх людей, отож для престижу не могла залишити без агента і наш Вавилон, чи не сплутавши його з Вавилоном месопотамським. В одному з листів якийсь клерк із фірми запитував пана Орфея, чи збереглася знаменита Вавилонська вежа. Пан Орфей відповів ствердно, гадаючи, що це щось важливе для його кар'єри. Орфей Кожушний і гасав по світу, щоб збути тих виробів якомога більше. Кажуть, він ходив до Сибіру і далі, кілька разів побував у самій Маньчжурії, та поки звідтіля діставався до рідного Вавилону, де жодного «Зінгера» так і не спромігся продати, то заставав тут кожного разу по дівчинці, одну з яких було названо Мальвою.

Коли ж Орфей постарів у своїх гендлярських блуканнях, то фірма, досягши небувалого розквіту десь у Німеччині, забула про нього. Дівчата ж попідростали, всі як перемиті — одна одної краща, але женихи не вельми кинулись на те добро, бо Кожушний нічого не міг дати за ними, окрім них самих. Тоді й спало на думку хитрому агентові облаштувати гойдалку на своєму подвір'ї, а «покупців» уже мали взяти на себе самі дівчата. Було їх щось п'ять чи й усі шість (середульша, кажуть, найвродливіша, потім зірвалася з гойдалки разом із землеміром, який квартирував у них). Обійшлося без каліцтва. Закінчивши землеустрій, він одружився на ній, виїхав з нею і більше ніколи не появлявся у Вавилоні. Та чи не найвище літали на ній із вродливими Зінгерками (так прозивали їх) будьоннівці. Одну вони забрали з собою в польський похід, і там вона стала дружиною якогось великого командира. Нічиє серце не могло залишитися байдужим перед легкою, як крило птаха, кленовою дошкою на чотирьох вервечках.

То вже факт, що з часу Сонячного каменя Вавилон не зробив якогось більшого винаходу за цей. Місце для гойдалки обрано чудове, над

самим урвищем, між двома старовинними в'язами, які панують над Вавилоном віддавна. Пізніше, як не стало Орфея, гойдалка перейшла у відання сільради, й доглядав за нею виконавець Савка Чибіс. Її знімали на зиму й чіпляли, ледь застугонить весна. На відкриття гойдалки сходились усі, хто прагнув до височини міжв'язової. Тут пилося, дурілось, літалось над Вавилоном, а коли хто і вбивався, то смерть на гойдалці не вважали за смерть у її звичному розумінні. На що вже місцевий філософ Фабіян, і той з усіх можливих смертей хотів би мати найлегшу — розбитись на гойдалці. Для його ж цапа вона взагалі була дивом із див, яке він так і не збагне до скону.

Довше за інших Зінгерок вигойдувалася над урвищем Мальва — з усіма, хто полюбляв це романтичне місце і урвища під ним не страхався, аж поки не вигойдала собі мого дядька Андріяна, високого, чубатого і майже безпорадно доброго. Було плачу та лементу в хаті Валахів (так прозивали наш рід), коли він назвав свою суджену. Дядько був уже немолодий, мав усі сорок, посивів у німецькому полоні, перебачивши світу та люду, і на всі оті кусючі теревені про Мальву відповідав досить категорично: «У Європах на те не зважають».

Йому віддали хатину, пробили до неї окремі вхідні двері з глухого причілка. Андріян припасував до них ґанок із червоним дашком, сам вибілів хату всередині та знадвору, поставив піч, вивів од неї свого лежачка, щоб не залежати від нас, і привів Мальву Кожушну на все готове. Жили вони тихо, красиво, дядько не давав волоску впасти з її голови, хоч у другій половині хати їхнє подружжя вперто не визнавали. Щонеділі ходили до тестя, на гойдалку та на пироги з рибою по-сибірському; звідтіля Андріян вів Мальву під ручку (набрався в Європі культури), повертався Зінгерів зять настроєний войовниче. У стайні відгородив свого коня від нашого, не хотів із нами спрягатись, погрожував поділити навпіл подвір'я, а затим і все інше, що примикає до хати, і ми всі здогадувалися, що то давалася взнаки робота хитрого й підступного агента, в якого були з нашим родом рахунки давні й незавершені. Наш дід Левон перехопив колись в оренду десятину, яку до нього тримали Кожушні у капітана Сірошапки, великого морехода. Той мандрував по світах, а землю здавав в оренду місцевим селянам, а ще охочіше орендарям із Глинська, ті справніше за неї платили, а головне, не мали жодних ілюзій, що вона їхня, бо ж самі на

ній ніколи не працювали, наймаючи знову ж таки місцевих селян. Капітан Сірошапка перейшов на бік революції разом із командою фрегата, який був потоплений, а наш завбачливий дід устиг вчасно померти від сипного тифу, причому в один день із бабою. Землю Сірошапки усупільнили і невдовзі ж наділили з неї і Валахам, і Кожушним, кілька років і в них, і в нас вона вакувалася — неорана та несіяна, але селяни — люди злопам'ятливі й віками проношують стару ворожнечу.

Поступово Андріян зовсім перекинувся до Зінгерів, зажадав із дідової спадщини половину садка при хаті та половину левадки, й саме ту, на якій стояли плодючі грецькі горіхи, бо ж Мальва, бачите, з такого роду, що також полюбляє лущити горішки взимку. Дядько погрожував, що коли йому добром не віддадуть бодай трьох горіхів із семи, то одної прекрасної ночі їх не стане, він повалить усі до єдиного, аби не було тої розкоші нікому. А вони ж, анафемські, тієї осені вродили, як ніколи, падали й вилущувались самі, а потім пахли на горищі зимовою казкою нам на лихо. Зима сталася люта, дерева вимерзли самі і повсихали, але ж хто міг повірити, що тут обійшлося без втручання Орфея та його зятка. Не було й дня, щоб у нашій половині не проклинали Кожушного. Рикошетом перепало й німецькій фірмі «Зінгер», що, мовляв, виховала на горі Валахам такого агента.

Час від часу, а до смерті ближче, — старого Орфея вдарив кінь у груди, він помучився який тиждень та вже й не підвівся, а запопадливий зятьок, втративши свого совітника, притих, осмирів, хоча й ще не раз хапався за вила. Одного разу таки звелися битись із батьком біля обмерзлої криниці. Андріян саме повернувся з Журбова, з нічної зміни, де підробляв на цукровому заводі. Напуваючи сліпого Каштана, батько запитав родича: «З ким це твоя вигойдувалася цієї ночі?» Гойдалку знімали на зиму, і батько, певна річ, робив цим прозорі натяки на Мальвину війнуватість.

Дядько ж носив свою Мальвочку на руках, не давав узятися їй за студену воду, але ж хотів багатіти й частенько пускався на побічні промислування — був майстер на всі руки: чинбарював, столярував, умів складати лежанки та печі, але всесвітньої слави зажив на криницях, яких викопав безліч у Німеччині, а потім тут, у самій

Вавилонії та навколишніх селах. У помічники брав собі Фабіяна або ще кого із вольних людей, не прикутих до землі, й добував вічні джерела з глибин, іноді запаморочливих. Кажуть, він наперед угадував, де заб'ють ключі, а де їх ніколи не вчути.

Якщо десь не могли дошукатися води, то кликали його. Іноді приїздили по нього із далеких степових сіл, із найлютішого безводдя. Він перейняв від одного степовика, з яким був у полоні, забутий усіма спосіб, котрим начебто ще користалися скіфи, обживаючи Південь. Воду шукав з допомогою соломи. На місце, де хотілося б мати криницю, на ніч розкладав солому, а ще краще — рогозяні кулі. На світанку їх оглядав та ніби бачив по них, що діялося під землею. Щоб не всі кулі однаково проймалися вільгістю, то ночі для того обирав безросяні. На заповітне місце вказував найвологіший куль... Те чаклування іноді доводилося повторювати по кілька ночей підряд, переходити з одного місця на інше. На низині простіше, там можна побачити все по деревах, по травах; на високому ж суходолі відшукати джерело нелегко, а ще важче добутися до нього крізь руду товщу Півдня. Й нічим так не страшне підземелля, як отією латочкою неба, яка щодень меншає над тобою так, ніби має зникнути зовсім. А зате потім дарується тобі щаслива мить, коли раптом з вічної тиші озветься ключ тривожно, наче саме серце землі, і вмить з'єднає тебе з небом, на якому виколисується собі Мальва Кожушна.

Коли ж він запропащувався надовго, то Мальва не вельми тужила за ним. Ходила собі на вечірню гойдалку, пускалась у недавнє своє дівування. Не чужалася й циганської вольниці, коли та ставала табором над Чебрецем, — табором веселим, багатим, із кованими возами, шовковими шатрами та вогненними кіньми — кожне плем'я переживає за свою історію епохи злету й занепаду, а поготів циганське. Вони тоді вільно кочували по світу, прибивалися до Вавилону з Бессарабії та мало не з самої Сербії, й кожного літа інші. Похвалялися, що люди вони чесні та горді, а не такі, за яких має їх Вавилон. Вабили Мальву невідомі світи. Та лишалася за нашою стіною Андріянові на втіху. Повертаючись зі своїх криниць, любив її іще більше, землі не чув під собою, здійсмався душею кудись високо. «Божечку, що робить Європа з чоловіком?» — дивувалися в нашій хаті. Не хотіли признати, що то творить таке Мальва.

З місцевих, ще до заміжжя, віддавала перевагу хіба що Данькові Соколюку, в якому також знаходила щось циганське чи сербійське — вибухнуло воно в Соколюковому роду незнано й негадано, і та давня жилка в ній вабила Мальву. Андріяна ж нашого, сивочубого, гарного, помітно онімеченого в манерах велетня, вона, напевне, ніколи й не любила і видалась за нього лише Валахам наперекір. Але ж розквітала за ним, і хоча й була не така вже висока на зріст, та вмiла піднімати себе на каблучках, коли в тому виникала потреба, очі у неї якісь незвичайні, синющі й глибокі, мов Андріянові криниці, хода наче виміряна — то вже суто жіноче надбання, оскільки дівчат вавилонських ніхто ніколи не навчав красиво ходити, а теє, як говорив Фабіян, для жінки чи не найпередніше. Мальва не належала до реготух вавилонських, але вмiла сміятися на гойдалці так нестримно й заразливо, з такими пустотливими нотками, що незахищені парубки в'янули від самого її сміху, а чоловіки приносили той сміх у собі додому чи не для своїх-бо дружин. Мабуть, не було чоловіка, щоб не мріяв політати з нею на гойдалці, незважаючи на всю її неславоньку. Лише діти, від яких у Вавилоні вмiли оборонитися зіллям скидучим, могли б загодити її вдачу. Андріян уже в перший рік їхнього подружжя власноручно змайстрував високу горіхову колиску з вигадливими бильцями, на манір тих, які бачив у Німеччині, стояла вона на осонні й чекала променя, якому так і не судилося впасти в неї.

У якогось багатині на хуторі суходольному, яких чимало на Побужжі, він копав із Фабіяном свою чи не найглибшу криницю, добувся в ній до вічного холоду, простудився там і невдовзі зліг на скоротечні сухоти. Лікар, привезений із самого Бердичева, якийсь великий геній по сухотах, обслухавши його, не сказав нічого втішного, лише натякнув Мальві, що вона може вважати себе вдовицею — через шість тижнів, а може, через шість місяців, не більше. Генії не вмiють промовчати, навіть коли роблять найжорстокіші відкриття. Те сказано оповесні, як облітав яблуневий цвіт.

А він жив і кохав її любов'ю дедалі страшнішою, ревнiviшою, на яку здатні лише приречені. Де й ділася ота його неподазливiсть, усе частіше чіплявся він до Мальви за те, чого й не було, на що не зважав раніше, вимагав сповiдей, обiцяв помститися за все, як тільки знову зіпнеться на ноги. Знемічний більше від ревнoщів, ніж од сухот,

прикутий до ліжка, всілякими хитрощами діставав її до рук і бив люто, до червоних пасків — нам чути було теє биття, яке вона зносила без жодного зойку. Тоді кричав з розпуки: «Згинь, каро моя вавилонська!» — проганяв її геть і знову залишався один подовгу, бувало, й по кілька днів підряд, але ж родичів також не хотів признавати: «Радієте?! А як вона повернеться, якої заспіваєте?» Вона й справді поверталася, та тільки знову ненадовго. Мене ж Андріян переконував, що то він сам пораяв їй перебратися до Зінгерів, аби його сухоти не перекинулися й на неї.

Одного разу Андріян сам постукав у нашу стіну, під якою лежав. Послали мене, я з ним дружив потай од усіх і не поділяв ворожнечі до Мальви, що її роздмухували в нашій половині. Біля хворого сидів Фабіян у своїх золотих окулярах і читав для нього вголос якусь книжечку не по-нашому. Потім я довідався: читалось «Пана Тадеуша» в оригіналі. Фабіян дуже пишався, що міг читати не по-нашому. Так я приніс їм свою першу вечерю на двох, третій, цап, стояв на подвір'ї і розглядав свіжий малюнок на місяці, який щойно завис над вітряками.

Старші родичі не вельми вчащали до Андріяна, чи не побоювалися сухот, а мені вони байдуже, і Фабіян сказав якось між читанням «Пана Тадеуша», що з мене вийде колись великий лікар. А поки що дядько Андріян користався моїми відтак не лікарськими послугами. Я приносив йому сніданки, обіди й вечері. Посуд для нього глядівся окремий, більше ніхто не користався ним, окрім мене і Фабіянового цапа, котрий частенько приходить сюди послухати премудрих речей або ж розважитися «Паном Тадеушем» з уст свого хазяїна. Щоб не носити неспожиті харчі додому, я віддавав їх цапові. Той смакував маминими борщами, інколи їв вареники просто із макітерки і ніяк не годен був збагнути, як то на таких харчах можна ще думати про смерть. А втім, дядько також про неї думав дедалі менше. Він лежав на ліжку якийсь урочистий, умиваний, виголений Фабіяном, у білій сорочці, яка ніколи на ньому не м'ялась, висотаний сухотами і любов'ю. А ще ж не так і давно приносив зі своїх криниць непочату воду для Мальви, від тієї води непочатої бачила дивні сни — вона вміла оповідати їх з усіма подробицями, і за те ще більше любив її Андріян.

Я помітив, що він соромився своєї хвороби, вибирався надвір лише вночі, в білому, ставав під хатою і довго дивився на Вавилонську гору, де мешкала тепер його Мальва. Потім чути було, як десь за північ тупотів у чоботях до хати, і з його вікна ще довго, мабуть, до самісінького світанку, струменіло світло, вихоплюючи з шалини лавочку, яку він змайстрував невдовзі після одруження. Щоправда, я рідко бачив його на тій лавочці з Мальвою, зате її саму доводилося бачити там частенько, коли дядько подавався на далекі села й пропадав там який місяць-другий. Зараз мені було дуже цікаво, що дядько робить уночі, не могло бути, щоб він спав при світлі (тоді гас не марнувалось на будь-що, до кооперації його завозили рідко і тратили ощадливо). Якось я вибрався з хати тихцем і підгледів через вікно: він лежав, заклавши руки під голову, і дивився кудись поперед себе. Довго стояв під вікном, але він навіть не поворухнувся, і в тому була якась велика і давня людська печаль. Він, напевне, відривався од тих своїх всенощних дум тільки для того, аби підкрутити гнота у гаснику на скрині, біля читаних і перечитаних Фабіянових книжок, які той приносив для хворого. Мені великодушно дозволялося розглядати малюнки в тих книжках. Пан Тадеуш був моїм лицарем, але після дядька, з яким ніхто в моїй уяві не міг зрівнятись.

Окрім мене та Фабіяна, інколи його провідував ще Клим Синиця, комунар із Семивод. Він приїздив сюди вечорами на однокінному візку і засиджувався в Андріяна до пізньої ночі. Це був також високий на зріст, худорлявий півторарукий чоловік із мужнім смаглявим обличчям і великими добрими очима, в яких промінилася усмішка. Носив він галіфе та синю вельветову сорочку з пояском. Багато курив, а говорив мало, і то здебільшого відповідав на запитання Андріяна. Дядько, мабуть, знав Кліма Синицю, коли той був словоохочіший, прощав йому нинішню мовчкуватість і дуже пишався тими його вечоровими візитами. Кожного разу комунар привозив хворому або полив'яну банку меду із щойно викачаного в комуні, або фунт масла у вигляді пиріжечка, по-селянському загорнутого у вологу білу шматинку, або ж червону головку сиру, який варили в комунівській сироварні.

— Вважай, хлопче, що тепер я вже вичухаюсь, — похвалявся дядько, коли я приносив йому сніданок другого дня після відвідин Кліма Синиці. — Знову Клим підкинув мені ліків. Хочеш свіжого меду?

Він наточував мені в чистий полумисок і казав:

— Занеси Валахам, хай не думають, що я вже зовсім пропав би без них. Ціла комуна за мене взялася. От який, хлопче, чоловік оцей Клим... Іншому б яке діло до мене?..

Зійшлися вони в Журбові на цукроварні Терещенка перед самою війною, щосезону ходили туди на підробітки. Клим стояв на різці, а наш Андріян — за кочегара у паровичні. Вавилонський пан збирався придбати паровика, то дід Левон, прочувши про це, заслав сина у заводську паровичню, щоб той навчився діла й перехопив вигідне місце. Журбів недалеко, за десять верстов од нас, то кожні свята хлопці приходили погостювати в діда. Окрім сина, дід ще мав трійко дівчат на виданні. Але жодна з них не збентежила серця молодого сезонника, і дід ніскілечки не побивався з того, він не вельми поділяв бунтарські настрої синового товариша. А ще коли довідався, що батько Кліма — бідак із Козова, який возить по світу червону та білу глину, то й зовсім охолов до парубка. Дід сам борсався, як кіт на глині.

Тільки той недаремно вчащав до Вавилоня, тут знайшов він обраницю серця, одиначку Рузю, далеку родичку Валахів. Була то меланхолійна мовчазна красуня, єдина в батьків. Вона закохалася в Кліма безрозсудно й відважно, і коли той довго не появлявся у Вавилоні, то сама крадькома ходила до нього в Журбів на завод. Але Рузині батьки не схотіли їхнього шлюбу і спішно, супроти її волі, знайшли для Рузі іншого приймака, якогось Петра Джуру із Пихова. Джура був старший за неї років на десять, коли не на більше, вона називає його на «ви» й досі, він зайняв місце на панському паровику, якого саме виписали з Одеси, а дід з Андріяном залишились у дурнях, бо з'ясувалося, що Андріян не мав до машин жодного хисту, не підступав до них ближче, як на відстань кочегарської лопати, не терпів запаху машин і навіть боявся паровика, коли той починав свою навіжену роботу. Невдовзі паровика було спалено разом з економією Тисевича, проте Рузин приймак виявився чоловіком діяльним та відчайдушним. Він дуже вправно покінчив із Рузиними батьками — їх обох було поховано в один день (потім ходили здогадки, що Джура потруїв їх), спустив на гроші їхнє майно — волів, овець, ясеновий лісок на леваді — й невдовзі по тому виписав собі трактора з самої Америки. На превелике диво вавилонян, виорав ним власне поле,

а далі спігся з хазяїном молотарки із Козова, і кожні жнива вони металися по навколишніх селах, обмолочували хліб машиною — один заробляв на молотарку, а другий на трактора, щоб у наступні жнива розділитися.

Рузя ж, полишена на себе з усіма печалями, дедалі більше відчужувалась од нелюба, почала й на день завішувати вікна ряднами, перестала появлятися на людях, з усіх родичів провідував її лише Андріян, доки був здоровий. Рузин дім, досить просторий, із високими вікнами, стояв недалеко від нас, через греблю, на вогкому пониззі; й не вірилося, що десь у пільмі того дому, поки Джура метався по світу в пошуках роботи для свого «фордзона», живе Рузя, недавня вавилонська красуня і перша любов Кліма Синиці. Дивувало, що той ніколи тепер не згадував про Рузю, як і дядько Андріян про свою Мальву, та коли комунар проїздить повз її дім, то серце, напевне, калатає в нього, як у птаха, — він і досі був неодружений, а вигаслий Рузин дім стояв, як докір людям.

Цього разу Клим Синиця приїхав до друга майже опівночі — в комуні жнива йдуть нерівно, то він не міг вибратись за дня. Не привіз йому нічого із своїх ліків, а тільки в'язочку перепелиць, котрих заплював на пшеницях, що їх докошували сьогодні. На крилах перепелиць виднілися зашерхлі краплини крові. Андріян передав мені в'язочку, попрохав приготувати для нього печеню на сніданок. Вигляд він мав цієї ночі зовсім кепський, важко дихав, саме лютувала задуха, а подаватися до Сибіру вже пізно, Фабіян каже, що сухоти не люблять Сибіру і зникають там за одну зиму. Клим посміхнувся з такого запізненого відкриття.

У нашій половині вже поснули, коли я повертався від дядька з трофеями, і тут привиділось мені якесь чорне манячіння, схоже на жінку. Я зовсім забув про Рузю і подумав — то смерть прийшла по дядька. Лячно зафоркав у візку кінь Кліма Синиці, манячіння зникло, побігло ялиновою доріжкою вниз, до греблі; на моє щастя, двері в сінях були відчинені, як завжди, і я стрімголов метнувся в сонну хату, в якій порозкидалося на сіні чималеньке сімейство та ще батькові родичі, що нагодилися в гості зовсім не в пору з далекого і ще на той час і маловідомого мені «царства», котре було за тридцять і п'ять кілометрів од Вавилону.

Клим Синиця ще побув часинку, а далі я чув, як його візок заторохтів до греблі, потім перебрався на Вавилонську гору, там він мав би повернути додому, на Семиводи, як завше, та цього разу візок затих раніше звичайного, затих біля гойдалки, чи не на подвір'ї Зінгерів. Саме так... Потім візок той знову вибрався на свою звичну дорогу.

Вранці, коли я приніс перепелину печеню для дядька, то застав коло ліжка Мальву. Вона стояла, як стоять над померлими, втирала кінчиком хустинки сльози, і я подумав, що «скіфський цар», як називала його колись Мальва бозна за віщо, перестав любити її лише цієї ночі. Поставивши на столі гарячу печеню, я вибіг з хати, щоб сказати нашим про смерть Андріяна, та побачив Рузю в чорному. Вона піднімалася по ялиновій доріжці розгублена, ніби причинна. Важко сказати, звідки причинні довідуються про смерть своїх близьких. Рузя йшла до людини, що колись привела до Вавилону Кліма Синицю, а потім одна з небагатьох не забувала приходити й відчиняти вікно до її потемок. Постоявши на ганку, Рузя боязко вступила до хати, хоч знала напевне, що зараз там не може бути Кліма Синиці, зустрічі з яким боялася над усе, бо то була б зустріч з любов'ю, на яку вона вже негодна.

Уранці вдарив заупокійний дзвін у старенькій церковці, до якої вряди-годи наїжджав батюшка з Глинська (свій отець Сошка помер у піст). Фабіян звичним жестом змів із верстака стружку, заклав складаного метра за халяву й, сяк-так причинивши оселю, котрої ніколи не замикав, вирушив у супроводі свого вірного товариша горішніми вуличками у найвірогіднішому напрямку. Він ніколи не знімав зі своїх клієнтів мірки заздальгідь, чим грішив до нього старий Панкрат, і все ж нічия смерть не заставляла його зненацька, бо розглядалася ним як доконаний факт, проти якого гарячковість уже нічого не варта.

Раніше про смерть оповіщував сам Сошка, який не хотів тримати в приході зайвого чоловіка й принагідно сполучав високий сан з обов'язками дзвонаря. Нині ж те перебрав на себе Савка Чибіс, сільрадівський виконавець, на тій єдиній підставі, що сільрада має такий самий стосунок до смерті вавилонян, як і до їх народження. Інколи Савка випереджав події, здебільшого щодо заможних вавилонян, і тим ставив філософа-трунаря в досить смішне становище. А може, й цього разу божевільний Савка усе переплутав. Адже

підмічено, що і найветхіші з вавилонян рідко помирають у жнива. За роботою їм просто ніколи зважитися на таке. Від того оселя Фабіанів залишалася такою порожньою о цій порі, а безробіття таким тривалим, що Вавилон нітрохи не здивувався б, якби одного пречудового дня заупокійний дзвін озвався по одному з них... Ні, цього разу сумніву не могло бути. Фабіана поймав туск по другові, але обов'язок кликав його на Чаплічеву гору, де здавна селилися Валахи.

У вуличці неподалік від дворища Валахів угледіли Рузю. Вбрана в чорне, збентежена, боязка, вона простувала туди ж, куди й вони. Несла жоржини для Андріяна, густо-червоні, аж темні, іще в крапельках смутку. Сказала: «Тепер я, Левку, зовсім посиротіла».

До жіночої половини Вавилоня, як і скрізь, дуже впливової, обидва Фабіани ставились із певним упередженням. Одному минулися роки, коли він міг вільно обрати собі будь-яку з прекрасних вавилонянок за дружину, тоді як другий цю самотність філософа, певне, витлумачив по-своєму й затаїв проти них почуття, близьке до зневаги.

Жінки платили цапові такою самою неприязню, декотрі відверто глумилися з нього, тому мусив остерігатися їх, надто затяжілих жінок, які при зустрічі з ним на вулиці, в сільраді чи деінде хрестились і підводили очі до неба.

З усіх жінок лише Мальва Кожушна, здається, ставилась до цапа прихильно і навіть віталася з ним, як ніби з самим філософом, щоразу запитуючи при зустрічі: «Як живеш, Фабіане?»

Андріян непорушно лежав на ліжку горілиць, суворий, мовчазний, у білій сорочці, й довгий — від бильця до бильця.

Ховали Андріяна спокійно, тихо, як ховають великих людей, за якими не прийнято вголос упадати. Домовину несли на руках, а за нею два хлопчачи вели коня з чорною стрічкою у гриві. З деяких пір коня доглядав мій батько, і той на чужих руках помітно змарнів, але ще й зараз здавався достоту незалежним, як при хазяїні, і ступав граціозно, не знав той коник, що віднині він переходить на жіночі руки.

Рузя в чорному всміхалася всю дорогу, а коли Клим Синиця, що йшов з непокритою головою, привітався з нею, вона відсахнулась і зникла в юрбі. Мальва заплакала лише на кладовищі, коли Фабіан забив першого гвіздка в домовину товариша. На віці не було

змальованої Мальви, на яку стільки хисту він витратив. «Скіфський цар» забажав було мати її зображення на віці, але потім відмовився. Клим Синиця не залишився на вечерю, подався на своєму візку в комуну. Коли захмеліли, то Рузя співала на поминках забутої всіма пісні «Ой зацвіли фіялочки».

Лише кінь плакав у стайні, не брав поминального сіна, яке поклали йому за драбину. Та я не міг примиритися з думкою, що більше не доведеться ходити на Андріянову половину, в якій, попри хворобу, творилося щось незбагненно чудове для мене, особливо ж коли збиралося все оте вечірнє товариство.

Наступного дня спалювали все Андріянове: постіль, білизну та його білі сорочки, яких він не доношував до ганчір'я, бо не терпів латок на одежі. Спалювали посеред двору, на шпориші, де мали б бігати колись Андріянові діти. Окрім Мальви, яка це затіяла, на спаленні був Фабіян, помітно розгублений та опечалений тим, що Мальва не здогадується запропонувати йому ще добрі Андріянові сорочки, в яких можна пофрантувати, а ті, ветхіші, нехай би просто лишалися собі як згадка про друга. Валахи також не дали б нічому пропасти. Ну, а цап дивився на все іще практичніше, серед речей небіжчика він не знайшов для себе нічого підходящого. Фабіян прийшов рятувати книжки, які приносив хворому. Інквізиторка хотіла і їх спалити — боялася, щоб вони не рознесли по Вавилону сухот. І коли Фабіян, обтяжений книжками, на сторінках яких ще не вистигли сліди пальців її чоловіка (дядько слинив пальці перед кожною новою сторінкою, дарма що мав європейське виховання), досить делікатно запитав її, як вона тепер житиме одна, то Мальва мимохіть зиркнула на вишиваний Андріянів комірець, що догоряв на вогнищі: «Хтось отак спалить і мене, якщо помру від сухот...» Найдовше тліла брезентова роба, в якій він копав свої криниці. Я потайки радів, що їх Мальва не зможе спалити, криниці згоряють останніми...

Людський Вавилон часто здається Фабіянові лебединою зграєю, коли з ватагом, а коли й без ватага, тоді як там взагалі нема існування без ключового, без ведучої пари. Один сміливець завше має визначитись з-поміж звичайних рядових істот, інколи це робиться лише на той випадок, щоб застерегти зграю від смерті, не дати загинути їй у непролазному тумані, не дати розбитись об скелі або ж довчасу

забратися занадто далеко на північ, куди вічно пориваються первольотки в безумстві своїм. У критичну хвилину щось подібне відбувається і тут, у Вавилоні, кожна доба висуває свого сміливця, свою ключову пару. Але щось і різнить Вавилон од лебединої зграї, щось дуже істотне, чи не те, що зароїлося в голові філософа сьогодні, на спаленні його товариша.

Там непорушна, майже фатальна моногамія, приреченість особи як такої: коли в парі гине одне, то за ним має загинути і друге; у Вавилоні ж особа звільнена від цього, коли гине в парі одне, то друге не конче мусить кидатися грудкою на грішну землю, а лишень має надію обрати собі нового товариша, вигойдати собі на вавилонській гойдалці нову любов, може, й більшу за попередню, а коли ж цього не вдається зробити і якась пара щезне зовсім, то її місце заступає інша. Лише Мальві не скоро діждатися пари, бо хто захоче бути спаленим, як Андріян?..

Тут наш філософ мимоволі посміхнувся зі своїх почуттів, які охопили його, коли творив Мальву у повний зріст на берестовій дошці для віка. Творив навмання, однак було щось вчаровуюче в її постаті, викроєній із самого повітря за найкращими фламандськими зразками, в її непокірних вигинах талії, де різьбяр перебрав норми, і в її обличчі, де він досяг чистоти та смирення всупереч правді. Андріян відмовився од неї в останню хвилину, і тепер те творіння стоїть у Фабіановій хаті, зіперте на стіну... Лебідки гинуть разом із чоловіками, а вавилонські вдови залишаються для інших. Мальва розмірилась, розпашіла біля багаття, підгортала його рогачиками, щоб воно швидше творило свою роботу, ніби звільняючи її від останніх обов'язків дружини...

Фабіян повертався додому з чималенькою в'язочкою книжок, у яких не було мудрості на даний випадок, у супроводі цапа, але спалений і самотній, як ніколи. Туск його обійняв великий, коли він вибрався на самий челепочок Вавилону і зупинився перепочити біля розп'яття, звідкіля цілий світ ніби опиняється під ногами.

Вавилон жив унизу своїм звичайним життям, деренчали порожні гарби, квапились за снопами, а з поля скрипіли повні, врубльовані, кректали, як білі діди, вибираючись на гору; в кількох стодолах гупали ціпи навперейми, наче норовили ті звитяжці замолотити один одного на смерть; десь чистив кабанців-переспілків Панько Кочубей, чи не

у Матвія Гусака, і ті вищали до хрипоти, наче те могло їм зарадити; ледь вився прощавальний димок на Андріяновім згарищі й тягся сюди, до розп'яття, ніби рештки душі до старого товариша; поникло стояв під розп'яттям опечалений цап; а на порозі сільради сидів Савка Чибіс і сміявся ні з чого... «Мало їм Рузі, то вони зробили божевільним ще й Савку, а далі, либонь, і моя черга», — подумав Фабіян. Запитав його через вигін:

— З чого смієшся, Савко?

Той зиркнув на двох диваків під розп'яттям, одного з яких уже давно вважав макоцвітним:

— А вам що до моїх сміхів? Може, я з Вавилоні сміюся. Ви ж бо не сільрада, що все маєте знати... — І далі сміється собі...

Забившись у дровітню, я плакав, коли Мальва залишала наше подвір'я. Плакав не від того, що вже ніколи не буде в нашім роду такої вродливої жінки, а, певно, від того, що Валахи вже ніколи не матимуть другого дядька Андріяна, який міг би знову відвоювати її від похитливого Вавилоні, і вона прикрасить собою чийсь інший рід, чиєсь інше обійстя. Легше мені було б, якби і вона померла від сухот разом з дядьком і ми поховали їх в один день. Вавилонські бабусі стоять на тому, що однаково її пісня недовга, бо чий чоловік помирає від сухот, то невдовзі від того ж помирає й дружина. По інквізиції вона ще винесла на горище подушки в самих напірниках, аби там вивітрювались, тоді зібрала до вузлика свої справунки (найцінніше вже загодя перенесла до матері), замкнула хату й, перехрестившись на двері, за якими не зазнала великого щастя, пішла до стайні забирати коня. Кінь з деяких пір цілком перейшов на наші руки, а на тій підставі його вважали як ніби й нашим. Тепер Валахи поприлипали своїми кирпатими носами до шибок, ще сподівалися на те, що вона не посміє забрати коня, а може, й мали надію, що кінь той сам не дасться себе забрати. Та він покійно вийшов зі стайні й побрів за нею на повіді, так ніби вів його сам Андріян. Наш сліпий Каштан, втрачаючи не лише помічника, набагато молодшого за себе, а й поводиря в дорозі, заіржав у стійлі й потім сумував за ним іще довго. То було, безперечно, найбільше пограбування Валахів, навіть більше за смерть Андріяна, наше поле тепер буде стояти неоране, тоді як Мальві той кінь ні для чого. Яких тільки прокльонів не вигадано у Вавилоні на один лише

цей випадок, зв'язаний із кіньми! «А щоб він тебе поносив по білому світі сторч головою! А ліпше б ти опинилась під його вухналями!» (Хоч коня й разу не підковували.) Звідкіля тільки все те береться? Лише батько не проронив і слова, а дістав з криниці відерце води й залив зачахле багаття, аби вночі, як дмухне вітерець од вітряків, не виникло з того пожежі. У тому, як він те робив, я відчув великого хазяїна, що не дасть загинути нам, пограбованим. А коли зібралися присмучені Валахи до вечері, якою цього разу знову був куліш, затертий конопляним сім'ям, то батько згадав про кларнет (єдина коштовна річ, з якою він пристав у прийми, скінчивши службу в чонівцях) і заграв для Валахів щось вельми мажорне. Можна було б і порадіти з того, що більше нема за перестінком Мальви Кожушної. Але радості не було. Запрацьовані Валахи все ж не могли не відчутти, що позбулися якоїсь незвичної для них душі, ледь доторкнувшись до неї цілим своїм життям... Надалі тільки випалений спориш у подвір'ї, що ніяк не заживав, повсякчас нагадував про неї, та ще хіба віконце в хатині, що безборонно оздоблювалося павутинням.

Розділ другий

Народився Клим Синиця в місцях недалеких, які в погожі дні, надто осінні, коли повітря буває прозоре і нерухоме, можна легко побачити з Вавилонської гори; колись то був город Козів, не так великий, як багатолюдний, з білими дзвіницями, з руїнами старої фортеці, ярмарками своїми доскочив, було, європейської слави. Згодом од них збереглася лише приказка: «Довгий, як козівський ярмарок». Синиці торгували на тих ярмарках червоною глиною, невичерпні запаси якої залягали там же таки, під їхньою хатою, котру щовесни фарбували в оранжевий колір для реклами свого товару. Коли Клим підріс, батько і його залучив до того нелегкого промислу. Вони виробляли глину вручну, як виробляють хліб, тоді просушували її в холодку, щоб не тріскалась, мандрували з нею по навколишніх селах і міняли на хліб, бо ж свого поля Синиці зроду-віку не мали. Може, й розбагатіли б на тому промислі, якби в далеких селах, де Синиці збували свій товар, не поширилися чутки про двох бунтарів із Козова — батька та сина, — котрі, мовляв, неспроста фарбують села та навіть цілі міста у маків цвіт. Ті небораки були викликані до урядника, і гадки не маючи, якої слави вони зажили на глині. Їм пригрозили реквізувати глинище на користь казни, а їх самих справити до ведмедів, коли вони не припинять червоної агітації. Довелося Синицям шукати іншого хліба. Та коли згодом ними зацікавився перший ревком, то вони не відхрещувались од своїх заслуг, за які батька було призначено головою комнезаму в самому Козові, а сина взято до Першої Кінної, коли та ішла на Варшаву. Самі ноги у Кліма Синиці були налаштовані до коня, — довжелезні й могутні, вони затужавіли від глини, яку виносив на собі. В ескадроні сміялися, що у Кліма такі ноги, як у самого Будьонного, якого і досі Синиця вважає найкращим кіннотником світу після наполеонівського маршала Мюрата. Клим далеко міг би зайти з тими командирськими ногами, якби якийсь полячок під Бродами не відтяв йому шмат лівої руки по самий лікоть. Зопалу він ще помстився білополякові, наздогнав і зніс його з білого коня, але руки, на якій був Рузин перстенець, не знайшов на полі бою. Тепер носив напівпорожній

рукав у кишені галіфе, й комунівські дотепники відразу ж охрестили його Півтораруким.

До нього комуною правив Соснін Інокентій Мстиславович, людина інтелігентна й високоосвічена, листувався з великими людьми з центру, одного з яких вважав своїм близьким другом і навіть поза очі називав не інакше, як Карлом Карловичем. Коли ж Карла Карловича зняли з високих постів, то це чомусь торкнулося і Сосніна, він залишив комуну на роздоріжжі й відбув до Москви виручати товариша. Не знаємо, чим та відданість скінчилася для нього, але він більше не повернувся в комуну, а його кімната в колишньому палаці Родзінських ще довгенько стояла незаймана, комунари сподівалися, що Соснін повернеться. І коли Клим Синиця відімкнув її, заступивши місце Сосніна, то знайшов там рушницю, не почищену після останнього полювання, та невеличку бібліотеку, яку Соснін привіз із собою в Семиводи, коли засновував комуну, а дечим поповнив уже тут, із решток бібліотеки Родзінських. Новий господар виявив там чимало польських видань, які залишаться без ужитку, бо ж польської Клим Синиця не знав і ставився до неї навіть дещо вороже через своє каліцтво.

То була інкрустована кімната на другому поверсі, з венеціанським вікном у сад, на паркове озеро, та з балконом у двір, з якого видно на горі село, де ще й досі декотрі хатинки нагадують Климу Синиці про його «революційну діяльність», бо й сюди свого часу заникували Синиці зі своїм товаром. Стіни в кімнаті були заліплені афоризмами, котрі новий мешканець знайшов підходящими і для себе. Соснін писав їх навмання, без жодної системи та послідовності, й розклеював на видних місцях, щоб завше бути з ними в контакті. Над балконом, на всю ширину скляних дверей, висіли слова: «Якщо у вас помешкання в місті та в селі й ви хочете залишитись у селі, то поспішіть продати своє міське помешкання, інакше все скінчиться навпаки». Та найбільше Климу Синиці припали до душі ось ці слова: «Земля має бути слабкішою від хлібороба, якщо в цій боротьбі вона бодай один раз дістане перевагу, хлібороб загине».

Серед безлічі тих афоризмів Клим Синиця не знайшов жодного, яким міг би скористатися для блага комуні. Він кинувся було шукати рецептів у книжках свого великосвітського попередника, але читання

КУПИТИ